

*Мартіросян О.І.
Київський педагогічний коледж*

СВІТИЛЬНИКИ ОСВІТЯНСЬКОЇ СКАРБНИЦІ

В історії Києво-Могилянської академії, як світильника просвітництва і духовності Київської землі у першій половині XVII ст., в її навчальному і виховному процесі основоположну роль відігравали колишні вихованці, а потім її професори, адміністратори і протектори Феофан Прокопович, Рафаїл Заборовський, Григорій Сковорода, Георгій Кошівський, Михайло Козачинський та ін.

Говорити про них означає говорити про академію, про її порядки, про її болі і тривоги, про успіхи і невдачі у тривожній період життєвості української державності.

Мова піде про талановитого українського вченого, просвітителя, культурного діяча Феофана Прокоповича.

Талановитий український вчений, просвітитель, культурний діяч Феофан Прокопович – є автором багатьох літературно-публіцистичних, філософських, природознавчих та теологічних творів. Професор і ректор Києво-Могилянської академії, єпископ псковський та архієпископ новгородський, поет, неперевершений оратор, він був і чудовим викладачем філософії, риторики, логіки, етики, етики, теології.

Народився Феофан Прокопович (світське ім'я Елеазар) 8 червня 1681 р. у Києві в родині купця. При хрещенні був названий Єлісієм. Юнак рано осиротів, і його забрав до себе дядько по матері (Феофан Прокопович I), котрий обіймав на той час посаду намісника київського Братського монастиря та виборного ректора Києво-Могилянської колегії. Треба зазначити, що “Прокопович” – це прізвище його матері, прізвище ж батька точно не встановлено.

1684 р. семирічного Єлісія було віддано до початкової школи при Братському монастирі, де він навчався протягом трьох років. Восени 1687 р. вступає до Києво-Могилянської колегії.

Після смерті дядька турботу про юнака взяв на себе невідомий досі київський міщанин, який допоміг йому продовжити навчання. Єлісій відправляється до Львова, де стає греко-католиком, прийнявши при цьому ім'я Самійла. Тут протягом двох років викладає поетику та риторичку у місцевій школі, а згодом стає її префектом. Отримавши від митрополита рекомендаційні листи, вирушає в Рим, де у 1698 р. вступає до колегії св. Афанасія. У метрикулі студента-філософа

другого року Самійла Церейського (Деякі дослідники вважають, що це і є його справжнє прізвище, тобто прізвище батька) зазначено: “ Великих здібностей та найвищого успіху. З відзнакою захистив прилюдно всю філософію”.

Продовжуючи освіту в Римі і мандруючи країнами Європи, Прокопович знайомиться з ідеями гуманізму, просвітництва й реформації, які проповідує потім усе своє життя, студіює риторичку, поезію, філософію, вивчає церковні старожитності, уважно приглядається до організації та управління Ватиканом. Набутий досвід знадобиться йому в майбутньому при здійсненні реформ православної церкви.

Провчившись у Римі три роки, Самійло 1702 р. прибуває до Почаєва, де знову стає православним. 1704 р. повертається до Києва. Тут при вступі до Київського братства пострижений у ченці, прийнявши при цьому ім'я та прізвище свого дядька Феофана Прокоповича.

1705 р. він вже професор поетики Києво-Могилянської академії. 1706 р. викладає риторичку, а протягом 1707- 1709 рр. Філософію, фізику, геометрію – науки, які до цього не були включені в навчальну програму Академії. Водночас виконує обов'язки префекта київських училищ.

У Києві 25-літній професор уперше пробує себе у творчості. 1705 р. пише віршований твір у жанрі “ трагедокомедії ” “ Володимир”, присвячений запровадженню християнства на Русі й боротьбі прогресивних, просвітницьких сил з реакційними. Твір привернув увагу Петра I. Автор змалював у ньому гетьмана Мазепу, звеличив Київ. Згодом, після подій 1709 р., Прокопович різко змінить своє ставлення до Мазепи і буде засуджувати його до останніх своїх днів.

1706 р., влітку, у зв'язку з заснуванням Печерської фортеці, Київ відвідав Петро I. На його честь Феофан Прокопович виголосив проповідь, яка не тільки вразила Петра, а й зацікавила неординарністю особистості Феофана, глибиною мислення, аргументацією.

У наступні роки Прокопович поряд з педагогічною та науковою діяльністю займається військовою справою, бере участь у політичному житті України, оскільки добре знає її діячів та можливості державного керівництва.

Після Полтавської битви, коли Петро I повертався через Київ, Феофан на честь переможця виголосив у Софійському соборі панегірик “ Слово похвальне о преславной над войсками свейскими побеле”, який тоді ж був надрукований у Києво-Печерській типографії російською й латинською мовами. Вже тоді Петро I побачив у Феофанові людину, близьку йому за характером і за спрямованістю думок, людину, котра не лише могла зрозуміти й

підтримати його зачинання, а й у майбутньому стати сподвижником.

1711 р. під час турецького походу Петро I викликав до себе Феофана, який 27 червня, у другу річницю Полтавської битви, виголосив проповідь у Яссах. Після повернення до Києва Прокоповича було призначено ігуменом Братського монастиря та ректором Києво-Могилянської академії.

Він пропагує філософські теорії Декарта, Локка, Бекона, роз'яснює систему Коперніка і вчення Гагілея. Визначаючи Бога як основу всього існуючого, Прокопович водночас вважав, що матерія розвивається на основі власних законів і що вона не створюється й не знищується.

За період читання курсу богослов'я у Києво-Могилянської академії з 1712-го по 1716 р. Ф. Прокопович написав сім трактатів, в яких намагався викласти основні богословські догми. До пояснення природних явищ підходив з позицій наукового експерименту. Він один з перших у Росії почав використовувати мікроскоп, телескоп.

На початку 1716 р. Петро I викликав Прокоповича до Петербурга, але той приїхав лише наприкінці року. Порізному дослідники пояснюють цей факт. Деякі гадають, що Феофан просто хворів, але більшість вважає, і, мабуть, не безпідставно, що саме небажання полишати роботу в Києво-Могилянській академії причиною його зволікань з від'їздом.

Феофан Прокопович воював проти супротивників, зокрема проти колишнього свого учня і колеги Феофілакта Лопатинського, доля якого подібна до долі Прокоповича, їхньою ж зброєю. По закінченні філософського класу Ф. Лопатинського направляють учитися за кордон, де він отримав ступінь доктора філософії. Повернувся до академії і викладав там поетику та риторику. 1714 р. його викликають до Москви, призначають професором філософії та префектом, а з 1722 р. і ректором московської Слов'яно-греко-латинської академії. Водночас він виконував обов'язки головного цензора духовних творів і перекладів, часто вступаючи в суперечку з Ф. Прокоповичем. Ф. Лопатинський також звернув на себе увагу Петра I та був наставлений архімандритом московського Чудового монастиря і радником синоду. 1723 р. став єпископом тверським і кашинським, через два роки архієпископом і віце-президентом синоду, де ревно служив православ'ю, підтримував однокашника з Київської академії Стефана Яворського.

Відтоді закінчується київський і починається петербурзький період життя і діяльності Феофана Прокоповича.

Коли Прокопович прибув до Петербурга, Петро I перебував за кордоном. Майже за рік Феофан упорядкував генеалогічну таблицю російських правителів

і підготував її до друку. Він виголосив декілька проповідей, які, на думку сучасників, більш походили на публіцистичні виступи державного діяча, ніж на церковні догмати.

Сильна й обдарована натура Прокоповича приваблювала Петра, який розпізнав у цьому малоросіянинові далекоглядного й гнучкого політика, вольового й стійкого борця, людину, котра могла виступити виразником його починань і реформ.

З цього часу колишній ректор Києво-Могилянської академії стає найближчим радником Петра I з питань освіти і церкви, науки, культури, права та інш.

У тяжкий період суду над цесаревичем Олексієм 6 квітня 1718 р. Прокопович виголосив своє знамените “ Слово о власти и чести царской”, яке ставило на меті довести законність і необхідність самодержавної влади, показати, що вона від Бога... Після цієї промови позиції Ф. Прокоповича були заявлені чітко і неоднозначно. В боротьбі між прихильниками реформ і захисниками старих порядків він став на бік перших, з одного боку, висувався у перші ряди реформаторів петровської доби, а з другого – зробився непримиримим ворогом старозавітних церковників.

2 червня 1718 р. Ф. Прокопович призначається єпископом псковським. Це стало поштовхом для організації протесту проти його діяльності. Феофана звинуватили у боговідступництві й неправослав'ї. Проте основною метою цього протесту було завадити отриманню Прокоповичем єпископського достоїнства.

Почалася жорстока боротьба. По суті, боротьба за чистоту вчення тривала до кінця життя Феофана. І тільки завдяки непересічним здібностям дипломата він зумів у складних умовах політичних перепетій, злетів і падінь царедворців залишитись на вершині влади. Прокопович одразу зайняв позицію, яку зумів утримати до кінця життя. Схвалював і підтримував реорганізацію державного й церковного управління, розвиток науки, літератури, мистецтва тощо. З ентузіазмом вітає створення регулярної армії і флоту, у проповідях та виступах доводить їх значення для Росії. Крім церковно-богословських трактатах пише публіцистичні статті, підручники, редагує переклади, готує передмову до морського статуту, дає ґрунтовні історичні довідки і т. д.

Один з кульмінаційний моментів діяльності Прокоповича припадає на його участь у реформі церковного управління. Феофану було доручено підготовку статуту духовної колегії. Суть цього документа, що дістав назву “ Духовний регламент ”, полягала у скасуванні патріаршества й підпорядкуванні церкви колегіальному управлінню на чолі з царем.

Невдовзі після написання “Духовного регламенту” (1720) Прокопович для обґрунтування не лише світської влади, але й духовної пише “ Розыск исторический ”, якому посилається на Овідія, Ціцерона, Таціта, Плінія, Тіта Лівія, Плутарха та ін. І доводить, що римський імператор носив титул первосвященника і тому християнські государі мають стояти на чолі церкви. На цей час (серпень 1722 р.), припадає і створення трактату “Правда воли монаршей”, де виправдовується суд над царевичем Олексієм і доводиться правомірність царя самому визначати наступника.

14 лютого 1721 р. відбулося відкриття святого Синоду, на якому Феофан у присутності Петра I виголосив привітальну промову. Духовна колегія на початку її заснування складалася з президента, двох віце-президентів, чотирьох радників і чотирьох асесорів. Одним з віце-президентів Синоду було призначено Ф. Прокоповича.

Наприкінці 1721 р. разом з царем і усім Синодом Ф. Прокопович від'їжджає до Москви. Свою місію він вбачав у підтримці й допомозі Петру I у перебудові церкви та державного управління. Жодної сторони петрових реформ, жодної більш-менш важливої події його царювання не залишив Прокопович без роз'яснення з церковної кафедри й доведення значення та користі будь-якого державного заходу. І хоча смерть Петра в січні 1725 р. глибоко вразила Феофана, вона не зламала його, не підірвала сил у майбутній роботі. На смерть царя Феофан виголосив дві проповіді: одну в день похорон, другу- в день Петра і Павла, в яких дав глибоку оцінку діяльності Петра як історичної особи.

Після смерті царя Прокопович як прихильник його політики зазнав переслідувань з боку противників реформ і реакційного духовенства. 1726 р. було розпочато “ Справу про Прокоповича”. Він звинувачувався в еретизмі, підриві церкви та її догматів, у посяганні на давньоруське благочестя. Боротьба велася найжорстокішими методами. Прокопович виступив на підтримку Катерини, коли та посіла престол, і тому, мабуть, його вплив на церковні й світські справи залишився міцним. Саме Катерина у червні 1725 р. призначила Феофана новгородським архієпископом, а у липні того ж року у Троїцькому соборі всенародно оголосила його віце-президентом Синоду.

Пережив Прокопович на цій посаді і царювання Петра II, і прихильно зустрів на трон Анни Іоанівни (1730). У віршах і промовах на її честь він наділяв царицю найвищими рисами державного правителя, порівнюючи з Петром. Завдяки такій підтримці й возвеличуванню Анни роль Феофана значно зміцніла. З усією силою він обрушується на недавніх ворогів. Жорстоко, за

допомогою “Тайної канцелярії” розправляється з усіма, хто намагався підірвати його авторитет, не шкодуючи навіть колишніх друзів.

Прокопович підтримує деспотичний режим Бірова й, використовуючи свій ораторський талант і неабиякі знання, прикрашає його. Не зупиняється ні перед чим для досягнення мети, яку поставив перед собою багато років тому, ще коли був беззвісним київським монахом: піднести просвітницький рівень Росії до європейського.

Саме в цей час виявляється непересічність і складність особи Прокоповича. В ньому відбиваються усі суперечності зламу епохи. Підтримуючи нове, прогресивне, він жорстоко придушував старе.

На схилі життя Прокопович гуртує навколо себе найосвіченіших людей свого часу. Поет А. Кантемір, історик В. Татищев були не тільки близькими друзями Феофана, а й співниками.

Біографи М. Ломоносова часто наводять той факт, що саме Прокопович виступив покровителем Ломоносова, коли того збиралися виключити із Слов'яно-греко-латинської академії. Подейкують, що при цьому Прокопович сказав: “ Не бійся нічого, хоча б з калатанням у великий московський соборний дзвін стали тебе оголошувати самозванцем – я твій захисник”. А коли до університету при Петербурзькій Академії наук було запрошено декілька найталановитіших вихованців Слов'яно-греко-латинської академії, Прокопович посприям, щоб потрапив туди і Ломоносов.

Відомо, що Феофан непогано володів кількома мовами. Писав вірші російською, польською та латинською. Мав багату бібліотеку, що нараховувала близько 30 тисяч книжок, в основному латиною. На власні кошти створив і розмістив у своєму будинку школу для бідних й осиротілих дітей.

Помер Феофан Прокопович у Петербурзі 8 березня 1736 р. Похований у Новгородському Софійському соборі.

Анотація

Стаття просвєщена жизни и деятельности украинского ученого, просветителя, культурного деятеля Феофана Прокоповича. Раскрывается глубина и сложность личности Прокоповича.